

Apie Lietuvos žydų knygą: bibliografiniai šaltiniai

Larisa LEMPETIENĖ

Lietuvos nacionalinės Martyno Mažvydo bibliotekos Bibliografijos ir knygotyros centras,
K. Sirvydo g. 4, 2600 Vilnius, el. p. lara@lnb.lt

Kalbant apie Lietuvos žydų knygą pirmiausia reikia aptarti Lietuvos sampratą teritoriniu aspektu. Tradicinė žydų sąvoka *Lita* ar *Lite*¹ (pirmasis tarimo variantas hebrajiškas, antrasis, labiau paplitęs praktikoje, jidiš kalba), t. y. žydų Lietuva, labiausiai atitinka Lietuvą Didžiosios Kunigaikštijos laikais. Tačiau sąvoka *Lite* samprata nepasikeitė ir nustojus egzistuoti LDK, ir po vėlesnių istorinių bei geografinių pokyčių. Pavyzdžiui, Vilniaus žydai visuomet laikė save Lietuvos žydų dalimi; daugumos Baltarusijos žydų orientacija bei identitetas buvo aiškiai „lietuviški“. Lietuvos žydais save laikė taip pat Mažosios Lietuvos žydai ir dauguma šiuolaikinės Latvijos žydų.

Galima tvirtinti, kad sąvoka *Lite* žydų suvokimu reiškė teritoriją, kurioje gyveno *litvakai*. *Litvakai* – taip tradiciškai vadinami Lietuvos žydai, taip save vadina ir jie patys. Apytikriai nuo XVII a. „litvako [...] sąvoka iš geografinės tapo psichologine-sociologine, reikšdama tam tikrą gyvenimo ir mąstymo būdą...“². Memuaristai ir tyrinėtojai, nusakydami *litvakų* bruožus, pažymi jų intelektualumą ir atsidavimą tradicinių tekstų nagrinėjimui.

Kitas kriterijus, pagal kurį galima nustatyti priklausomybę *litvakams*, – lingvistinis: Lietuvos žydai vartojo tam tikrą jidiš kalbos dialektą, kuris tapo šiuolaikinės literatūrinės kalbos tarimo pagrindu. Lietuvos, kaip ir visos Europos, žydai vartojo dvi kalbas: hebrajų su aramėjų kalbos elementais bei jidiš (abu pavadinimai reiškia „žydų [kalba]“). Tačiau šios kalbos buvo nevienodai paplitusios asmeniniame ir visuomeniniame gyvenime, jų funkcijos taip pat buvo skirtingos. Tradicinėje bendruomenėje hebrajų – aramėjų (kad būtų trumpiau, šiame straipsnyje toliau vadinsime hebrajų) kalba atliko *lešon ha-kodeš* – „šventumo kalbos“, vartotos religinėje teisėje, liturgijoje, švietimo bei religinėje literatūroje, vaidmenį. Pasak Mejerio Balabano, hebrajų kalba buvo sulig „viduramžių lotynų kalba [...] ja užrašomi kontraktai bei teismų sprendimai, dekretai bei nurodymai [...] iki XIX a. vidurio“³. Be to, šia kalba buvo kuriama liturginė ir (tam tikrais laikotarpiais) pasaulietinė poezija, o svarbiausia – turtinga rabinistinė literatūra religinės teisės, teologijos, egzegetikos, etikos ir kita tematika. Stimulu pasaulietinei grožinei literatūrai hebrajų kalba

vystytis XVIII a. pabaigoje tapo *Haskala* – žydų švietimo judėjimas. Didelį indėlį į visas išvardintąsias veiklos sritis ir literatūros žanrus hebrajų kalba įnešė Lietuvos autoriai.

Hebrajų kalba niekad nebuvo šnekamoji kalba dėl savo statuso ir dėl raidos istorijos. Jidiš buvo universali ne tik buitinė, bet ir intelektualų bendravimo kalba. Ji vartota ir literatūroje. Nuo XVI a. pradėta kurti pasaulietinę literatūrą jidiš kalba, o visiškai savarankiška ši žydų literatūros šaka tapo XIX a. pabaigoje. Iš visų žydų kalbų, išskyrus hebrajų, literatūra jidiš kalba yra turtingiausia ir įvairiausia. Tarp jos kūrėjų yra nemaža Lietuvos literatū, kurie ypač aktyviai ir produktyviai pasireiškė tarpukario laikotarpiu.

Sąvoka *Lite* gyvavo iki Antrojo pasaulinio karo, kurio metu buvo išnaikinti beveik visi Lietuvos žydai. Taigi Lietuvos žydų kultūros, kurią galima vadinti litvakų subkultūra, nagrinėjimą apunkina gyvo, funkcionuojančio kultūrinio konglomerato nebuvimas. Dabar šią kultūrą įmanoma atkurti tik iš rašytinių šaltinių. Tarp jų ypač svarbią vietą užima išlikusios knygos ir kiti spausdinti leidiniai žydų kalbomis. Šiuo metu daugiausia jų sukaupta trijose Vilniaus bibliotekose: Lietuvos nacionalinėje Martyno Mažvydo, Vilniaus universiteto ir Lietuvos mokslų akademijos. Nedideli rinkiniai yra Kauno ir kitų apskričių viešosiose bibliotekose, keliuose muziejuose. Lietuvos nacionalinės Martyno Mažvydo bibliotekos Bibliografijos ir knygotyros centre saugoma 46 450 knygų ir 470 pavadinimų periodinių leidinių hebrajų bei jidiš kalbomis⁴. Knygos hebrajų kalba, t. y. hebraika, išleistos nuo pat žydų knygų spausdinimo pradžios Lietuvoje – XVIII a. pabaigos iki 1900 metų, šiuo metu perkataloguojamos, rengiamas jų kontrolinis sąrašas.

Nepaisant šlovingos Lietuvos žydų kultūros ir turtingos knygos bei knygų spausdinimo istorijos, bibliografinių šaltinių, skirtų būtent Lietuvos žydų knygai, yra nedaug. Būtų galima išskirti tris grupes šaltinių, kuriuose yra reikalingos bibliografinės informacijos:

- ne bibliografinio pobūdžio leidiniai, turintys duomenų apie žydų literatūrą ir knygų spausdinimą;
- bibliografijos ir literatūros rodyklės, kuriose aptinkama medžiagos apie Lietuvą;
- teminės rodyklės, skirtos Lietuvos žydų knygai.

Šiame straipsnyje bus aptariami keli svarbūs šaltiniai žydų kalbomis, neminint kitų, labiau žinomų ir nuolat bibliografų bei knygotyrininkų analizuojamų leidinių.

Ne bibliografinio pobūdžio leidiniai

Vilniuje 1860 metais buvo išleista žymaus žydų švietimo veikėjo Lietuvoje, leidėjo, leksikografo bei istoriko Samuelio Juozapo Fino (1818–1890) knyga „Kirija Neemana“ („Ištikimas miestas“), skirta Vilniaus žydų istorijai. Kiekvienoje knygos dalyje, skirtoje tam tikram chronologiniam miesto istorijos etapui, S.J. Finas pateikia žymių rabinų ir mokslininkų biografijas, paminėdamas ir jų sukurtus veikalus. Šių aprašų negalime vadinti bibliografiniais, tačiau jie pateikia gausių žinių apie Lietuvos žydų tradicinę literatūrą.

Rašyti knygą S.J. Finui padėjo Hilelis Nojus Magidas-Šteinšneideris (1829–1903), 1900-aisiais išleidęs savarankišką fundamentalų veikalą apie Vilniaus žydus „Ir Vilna“ („Vilniaus miestas“). Ši knyga savo struktūra panaši į S.J. Fino monografiją ir taip pat gali būti naudojama kaip bibliografinių duomenų šaltinis.

Ypatingą vietą tarp Lietuvos žydų knygų užima Zalmeno Reizenos (1887–1941) „Žydų literatūros, spaudos ir filologijos leksikonas“, parašytas jidiš kalba⁵. Jis buvo išleistas Vilniuje 1926–1929 metais. Iš viso išėjo keturi jo tomai. Straipsniai apie literatus ir kitus veikėjus pateikti jų vardų abėcėlės tvarka. Z. Reizenos leksikonas didelis ir informatyvus, jis suteikia galimybę sužinoti apie daugybę knygų, autorių, tarp jų ir Lietuvos. Tai išsamiausias duomenų apie literatūrą jidiš kalba šaltinis, nors yra aprašyta ir autorių, kūrusių hebrajų kalba. Leksikone minimi (yra nedaug išimčių) XIX a. antrosios pusės – XX a. pradžios autoriai. Leidinio privalumas – detalai pristatytas literatūrinis gyvenimas tuo laikotarpiu, tačiau ankstesnio laikotarpio jidiš literatūra atspindėta nepakankamai. Nepaisant to, leksikonas – labai reikšmingas Lietuvos žydų kultūros istorijos veikalas. Z. Reizenas buvo žymus jidiš žurnalistikos ir filologijos veikėjas, vadovavo Žydų mokslinio instituto (JIVO) filologijos sekcijai.

Bibliografijos ir literatūros rodyklės

Vienas pirmųjų žydų bibliografų Lietuvoje buvo švietėjas Izaokas Aizikas Ben-Jaakovas (1801–1863), taip pat dirbęs gramatikos bei leksikografijos srityse. Kaip bibliografas jis išgarsėjo savo darbu „Ocar ha-sefarim“ („Knygų lobynas“), kuris išleistas Vilniuje jau po autoriaus mirties 1880 metais. Tai rodyklė, apimanti apie 17 000 žydų rankraščių ir spausdintų knygų, išleistų iki 1863 metų (autorius ją sudarinėjo iki pat gyvenimo pabaigos). Leidinys tais pačiais metais išleistas du kartus: pirmąją laidą sudarė vienas tomas, antrąją – trys tomai. Pateikti

1062 įrašai, kiekviename aprašyta po keletą spaudinių. Dominuoja spausdintų knygų aprašai. Pagal žydų tradiciją įrašo pradmuo – knygos antraštė; antraštės išdėstytos abėcėlės tvarka⁶. Daugelis I.A. Ben-Jaakovo aprašytų knygų buvo jo privačioje kolekciijoje, kurios didžioji dalis pagal testamentą buvo prijungta prie Vilniaus žydų bendruomenės bibliotekos.

Įvairialypis mokslininkas, mecenatas, žymus kolekcionierius Matas (Matijahu) Strašūnas visą savo knygų kolekciją po mirties paliko Vilniaus žydų bendruomeni. Jis skyrė lėšų bibliotekos išlaikymui, jos naujo pastato statybai. Bendruomenės biblioteka buvo pavadinta Strašūno vardu. Pats M. Strašūnas bibliografijos darbų nepaliko, tačiau jo sūnėnas, Abraomas Dovydas Strašūnas, sudarė jau minėtos kolekcijos katalogą, parašė jam įžangą ir 1899 metais išleido Berlyne, pavadinęs „Likutei šošanim“ („Rožių skynimas“). Šioje rodykleje aprašyti 5753 leidiniai, išdėstyti pagal antraštes abėcėlės tvarka. Kiekvienai knygai parengtas atskiras įrašas. Įrašai labai trumpi, trūksta kai kurių būtiniausių duomenų, pasitaiko klaidų⁷. Nors katalogo autorius buvo mokslininkas tekstologas bei kelių veikalų apie tradicinę žydų literatūrą autorius, bet „Likutei šošanim“, bibliografo požiūriu, turi daug trūkumų. Tačiau tai nemenkina leidinio reikšmės judaikai ir knygos istorijai.

Nei I.A. Ben-Jaakovo bibliografijoje, nei A.D. Strašūno kataloge neišskirtos knygos, išleistos Lietuvoje. Taip pat sudaryta ir viena išsamiausių dabartinių žydų bibliografijų – Chajimo Dovo (Bernardo) Fridbergo (1876–1961) „Beit eked sefarim“ („Knygų rinkinys“). Gimęs Krokuvoje ir dirbęs Frankfurte, Antverpene bei Tel-Avive Ch.D. Fridbergas paliko darbų apie žydų knygų leidybą ir teminių žydų autorių bibliografijos rodyklių. Tačiau svarbiausias jo darbas – minėtasis „Beit eked sefarim“. Pirmoji laida aštuoniais sąsiuviniais 1928–1931 metais išleista Antverpene. Antroji, papildyta laida, apimanti knygas iki 1950 metų, pasirodė Tel-Avive 1951–1956 metais (4 tomai). Joje pateikta per 28 000 įrašų spausdintų knygų, dauguma jų hebrajų kalba. Įrašai išsamūs: nurodyti knygų autoriai, redaktoriai, įvadų autoriai ir kt. Sudarytos kelios pagalbinės rodyklės. Šioje bibliografijoje daug išsamiau nei kituose iki tol skelbtuose darbuose atsispindi ir Lietuvos žydų knygą. Leidinio trūkumas – nenurodytos leidyklos ir spaustuvės, bet tų duomenų nebuvo ir anksčiau aptartose bibliografijos rodyklėse.

Teminės rodyklės

Lietuvos žydų leidinių bibliografijos bandymas pristatytas Jakobo Dinstago (Jakob Dienstag) monografiniame straipsnyje „Rešima bibliografit rabeinu Elijahu mivilna“ („Mūsų mokytojo rabi Elijo iš Vilniaus bibliografinis sąrašas“), išspausdintame 4 žurnalo

„Talpijot“ (Jeruzalė, 1949) numeryje ir tais pačiais metais išleistas atskiru leidiniu. Atnešęs Lietuvos žydų mokslui didžiausią šlovę Vilniaus Gaonas paliko visų religinio mokymo sričių darbų: Mišnos, Talmudo, biblinės hermeneutikos bei egzegzės, kabalos, biblinės kalbos gramatikos, biblinės geografijos ir net trigonometrijos. Tačiau nė vieno šių tekstų jis išbaigta neužrašė, neparengė publikacijai, nes ir nesirengė jų leisti. Eljas paliko užrašus nagrinėtų žydų klasikinių tekstų paraštėse ir kitus padrikus rašinius. Visus Gaono darbus po jo mirties išspausdino sūnūs, žentai, vaikaičiai bei mokiniai. Tekstus spaudai parengė redaktoriai. J. Dinstago bibliografija pateikia daug žinių apie Gaono darbus ir jų skelbimo istoriją. Kūriniai išdėstyti ne abėcėlės, o temine tvarka, pagal sritis, kuriose dirbo Gaonas: Biblija, Talmudas, hebrajų kalbos gramatika ir kt.; yra skyrius knygų apie Gaoną. Nors dalis sąrašo pateiktų knygų leista ne Lietuvoje, tai yra lituanika ir nepaprastai svarbus šaltinis Lietuvos žydų kultūrai nagrinėti.

Naujausia žydų bibliografijos rodyklė – 1993 m. Jeruzalėje išleistas „Ocar ha-sefer ha-ivri“ („Knygų

hebrajų kalba lobynas“), kurio autorius – Ješajahu Vinogradas. Šis leidinys yra ir kompaktiniame diske. Mums ši rodyklė svarbi tuo, kad joje knygų aprašai išdėstyti skyriais pagal išleidimo vietą (kiekvieno skirsnio viduje medžiaga pateikiama abėcėlės tvarka). Dėl to Lietuvos žydų knygas galime rasti surinktas prie miestų, kuriuose jos buvo išleistos. Deja, specialistai šioje bibliografijoje aptiko daugybę netikslumų, neišsamių duomenų. Autorius rengia antrąją laidą ir darbą tęsia: redaguoja, renka naujus ir papildo jau skelbtus duomenis.

Vienas svarbiausių šaltinių Lietuvos žydų knygai nagrinėti išleista V. Biržiškos 1929–1939 metais leistos „Bibliografijos žinios“. Tarp užregistruotų spaudinių randame nemažai knygų jidiš kalba. Jų įrašai išsamūs ir tikslūs, todėl galime rasti duomenis, kurių trūko daugumoje anksčiau minėtų bibliografijos rodyklių. Knygų jidiš ir hebrajų kalba antraštės pateiktos ne originalios, o transkribuotos. Tik „Bibliografijos žinių“ dėka sužinojome apie kai kurių knygų egzistavimą, pavyko rasti jų pėdsakus, nes jos neišliko nei Lietuvos nacionalinėse Martyno Mažvydo, nei kitų bibliotekų rinkiniuose.

stipri, jog rabinistinę literatūrą nagrinėjantiems ne visada būdavo žinomas tikrasis autoriaus vardas. Žr. „Net išsimokslinę žmonės identifikuoja autorių ne pagal vardą, o pagal jo veikalo pavadinimą. [...] Autorius, norintis ... paversti savo vardą nemirtingu, siekia įdėti jį į patį pavadinimą [pvz., Šelomo (Saliomono) Lurijos „Yeriot Shelomo“ („Saliomono palapinės drobės“) – L.L.] (Zborowski, Mark, Herzog, Elizabeth. Life is with people. – New York, 1962. – P. 110). Tačiau bibliografijos priemonių autoriai, tarp jų ir Ben-Jaakovas, žinoma, užrašo ir autoriaus vardą po kūrinio pavadinimo.

⁷ Pvz., nepamirėtos kai kurios knygos, priklausiusios M. Strašūnui, tą liudija jose esantis antspaudas. Reikėtų pažymėti, jog antspaudas kolekcijos knygose buvo dedamas jau po savininko mirties (gal net paties A.D. Strašūno), tai rodo antspaudu tekstas: „Amžinatili mokslininko Mato Strašūno iš Vilniaus asmeninė biblioteka“.

¹ Žr. „...vieta, tiksliau – sąvoka, vadinama *Lite*“, Drezdner, Chaim Vital, Meilė Talmudui // Lietuvos žydai, 1918-1940: prarasto pasaulio aidas. – Vilnius, 2000. – P. 199.

² Šubas, Mejeris. Talmudinio mokslo žvaigždė. – Vilnius, 1997. – P. 148.

³ Jakim językiem mówily Żydzi w Polsce? // Balaban, Meir. Z historii Żydów w Polsce. Szkice i studia. – Warszawa, 1920. – P. 27.

⁴ Bulavas, Vladas. Statement // International Vilnius Forum on Holocaust-Era Looted Cultural Assets, October 3-5, 2000: proceedings. – Vilnius, 2001. – P. 351.

⁵ Autorė dėkoja E. Bramson-Alpernienei už paskutinimą sutelkti dėmesį į šį leidinį.

⁶ Tradicija vadinti knygų autorius jų svarbiausių veikalų pavadinimais, vietoj jų pačių vardų (pvz., Baa Ha-turim – „knygos Turim autorius“ – vietoj „Jokūbas ben Ašeris“) buvo judaizme tokiu

Summary

On Lithuanian Jewish Book: Bibliographic Sources

Larisa LEMPRTIENĖ

The article deals with the study and bibliographic description of Jewish books published in Lithuania. The author points out the difficulties in studying sub-culture of litvaks (i.e., Jews of Lithuania), who were almost annihilated during World War II leaving no continuity and live representation of their culture. Only the written sources are left with the book taking one of the most important positions. The books of the Jews of Lithuania were written in two commonly used languages, Hebrew and Yiddish. The article concentrates on the bibliographic sources referring to Hebrew books printed in Lithuania from the end of the 18th century on. Their bibliographic records are no undergoing electronic re-cataloguing in order to publish the bibliography.

The sources of three kinds are relevant for studying the books of Lithuania's Jews: works on history of Lituanian Jewry and history of literature containing bibliographic data; general bibliographies of Jewish books

containing descriptions of the books printed in Lithuania; and subject bibliographies of Lithuania's Jewish authors.

The first group of bibliographic sources is represented by the works of Samuel Joseph Finn ("The Truthful City", 1860), Hillel Noah Maggid ("The City of Vilnius", 1900) and Zalman Reisen ("Lexicon of Jewish Literature, Press, and Philology", 1926–1929). Two important bibliographies falls within the second group: Isaak-Aisik Benjacobs' "The Book Treasure" (1880) and Bernard Friedberg's "The Library" (1928–1931), as well as the catalog of personal book collection of Vilnius Jewish philanthropist and bibliophile Mattityahu Strashun, published in 1899. Within the third group of bibliographic sources the author analyses such works, as Jacob Dienstag's "Bibliographic List of our Teacher Rabbi Elijah from Vilnius" (1949), Jesajah Vinograd's "The Treasure of Hebrew Book" (1993) and V. Birzhishka's "Bibliographic Notes" (1929–1939).